پەیوەندییەکانی ئێران و بەریتانیا لە سەردەمی ناسرەدین شا(١٨٤٨- ١٨٩٦)
توێژینەوەیەکی سیاسی - ئابوری

م.نشمیل صابر عبدالله- ماموستا- بەشی مێژوو- کۆلێژی ئەدەبیات- زانکۆی سەلاحەدین- هەولێر

ئیمەیل: nashmil.abdullah@su.edu.krd

پ.د. مهدی محمد قادر- بەشی مێژوو- کۆلێژی ئەدەبیات- زانکۆی سەلاحەدین-هەولێر

ئیمەیل: mahdi.qader@su.edu.krd

پوختە:

پەیوەندییەکانی نێوان ئیران و بەریتانیا لە سالآنی ١٨٤٨ - ١٨٩٦ لە رووی سیاسی و ئابوری گرنگیەکی تایبەتی هەیە چونکە لەم ماوەیەدا بەریتانیا توانی چەندین جیاوگی سیاسی و ئابوری بە دست بهێنێت کە لە بواری سیاسی وئابوری و سەربازی و ستراتیژی سودی لێیانەوە بینیوە بە تایبەتی لە ململانێکانی لەگەڵ روسیا کە بە ڕکابەری خۆی دەزانی لە بەدەست هێنانی بەرژەوەندییەکانی لە ئیران و ناوچەکە، هەروەها گرنگی ئیران لە رووی پێگەی جوگرافیەوە و نزیکی لە ولآتی هیندستان کە شوێنی دەسەلآتی بەریتانیا بوو لە رۆژهەلآتی ناوەراست. هەروەها رۆڵی بەریتانیا لە نەهێشتنی شۆرشەکانی ناوخۆی ئیران کە هەرەشە بوون لە سەر بەرژەوەندییەکانی، ئەو پەیوەندیيانە تا کۆتایی سەردەمی ناسرەدین شاه بەمجۆرە مایەوە، دەکرێ بڵێین مملانێیەی نێوان هەردوو دەوڵەتی زلهێز و هەوڵدانیان بۆ زیاتر چەسپاندنی دەسەلآت و بەدیهێنانی بەرژەوەندییەکانیان هۆکارێکی راستەوخۆ بوو بۆ بەهێزبوونیان و دەستێوەردانیان لە کاروباری ئێران.

کلیله وشەکان: قاجار، ناسرەدین شا، بەریتانیا، رێکەوتنامە، سیاسی، ئابوری.

پێشەکی:

بابەتی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە پەیوەندی سیاسی و ئابوری نێوان ئێران و بەریتانیا لە سەردەمی دەوڵەتی قاجاری بە دیارکراوی ماوەی دەسەڵاتداری ناسرەدین شای قاجار (١٨٤٨ - ١٨٩٦)، شوێنی جوگرافیایی کاریگەری لەسەر سیاست و بڕیارەکانی سیاسی ناوخۆیی و دەرەوەی هەر وڵاتێک دەبێت، لەم سۆنگەیەوە هەڵکەوتەی جوگرافیایی ئێران کاریگەری راستەوخۆی لەسەر پەیوەندییەکانی لەگەڵ وڵاتانی تر هەبووە.

سیاسەتی داگیرکەرانەی بەریتانیا لە هیندستان بە یەکێک لە هۆکارە گرنگ و راستەوخۆکان لە پەیوەندیکردنی لەگەڵ ئێران دادەندرێت، ئەمە سەرەرای هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافی وڵاتی ئێران کە بووە هۆی ئەوەی بەریتانیا هەوڵی نزیک بوونەوەی بدات، بۆ ئەم مەبەستەش هەموو هەوڵێکی بۆ رێگریکردن لە پێشرەویەکانی روسیا بۆ باشوری ئێران دا، پەیوەندییەکانی نێوان ئیران وبەریتانیا بەدرێژایی سەردەمی حوکمرانی ناسرەدین شا لە هەڵکشان و داکشان دابووە و لە چەند رووێکەوە ئەو پەیوەندیانە دەرکەوتون. بەڵام ئەوەی بەریتانیەکان هەردەم لە هەوڵی بەدەستهێنانی بوون بریتی بوو لە بەرژەوەندییە جۆراوجۆرەکانی خۆیان لە ئیران و توانیان چەندین جیاوگی سیاسی و ئابوری بەدەست بهێنن و لەم پێناوەش چوونەتە نێو ئەو ململانێ سیاسیانەی کە روویانداوە لە سەر هەردوو ئاستی ناوەوە و دەرەوە، ئەو بابەتە سیاسیانەی کە کاریگەری لەسەر پەیوەندییەکانی هەردوو لا دروستکرد و لە کۆتاییدا بووە هۆکارێک بۆ بەهێزبوونی پێگەی سیاسی و ئابورۆی بەریتانیەکان.

شایانی باسە بەریتانیا بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتی روسیا لە ئێران لە هیچ هەنگاوێک درێغی نەکردووە و لە بەردەوامی سیاسەتەکەی لەرێگەی بەرتیل و بەڵێنەکانی هەوڵی نزیکبوونەوە لە پیاوانی کۆشک و کاربەدستانی دەوڵەتی داوە. هەرچەندە خەڵک لە دژی رێکەوتنامەکان و پێدانی جیاوگ بە بەریتانیا وەستاون و لە هەندێ کات سەرکەوتوو بوون لە ڕەتکردنەوەی جیاوگەکان، لە پەیوەندی سیاسی ئێران و بەریتانیا ئێران ناوچەیەکی فراوانی زەوی وڵاتەکەی لە دەستداوە و هۆکاری ئەمەش بۆ بێ ئاگایی ئەو دەوڵەتە لە بارودۆخی سیاسی جیهان دەگەرێتەوە، کە سەربەخۆیی سیاسی ئەو وڵاتەی خستە مەترسی.

گرینگی توێژینەوەکە:

سەردەمی قاجاری بە سەردەمێکی گرینگ لە پەیوندی دەرەوەی ئێران لەگەڵ وڵاتە ئەوروپییەکان بە تایبەتی بەریتانیا دادەنرێت، پەیوەندی دەرەوەی ئێران لەو کاتە کاریگەری

ڕاستەوخۆی لەسەر دواکەوتویی کومەڵایەتی، ڕۆشنبیری، ئابوری و سیاسی جێهێشتووە، بۆیە لێکۆلینەوە لە پەیوەندی سیاسی و ئابوری نێوان ئێران و بەریتانیا لە سەردەمی ناسرەدین شا، شارەزابوونە لە رەوشی ئەو پەیوەندییە و کاریگەرییەکانی لەسەر بارودۆخی ئێران و دەرخستنی ڕۆڵی سەدری ئەعزمەکان و پیاوانی دەوڵەت لەو پەیوەندییە.

ئامانجی توێژینەوەکە:

ئامانج لە نوسینی ئەم بابەتە ڕوونکردنەوەی بەشێک لە سیاسەتی دەرەوی ئێرانە لەگەڵ بەریتانیا و خستنەڕووی ئامانجی بەریتانیا لە کەمکردنەوەی دەسەڵاتی روسیا و فراوانکردنی دەسەڵاتی خۆی لەو وڵاتە و هەوڵەکانی بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی لە هیندستان.

پرسیاری سەرەکی توێژینەوەکە:

ئاستی هوشیاری سیاسی شا و بەرپرسە سیاسییەکانی ئێران و هۆکاری ملکەچیان بۆ ڕێکەوتنامە سیاسی- ئابورییەکان؟ بەریتانیا بە کام ڕێگا توانی ببێتە زلهێز لە ئێران؟ بەریتانیا چۆن وە بۆچی زەوییەکی فراوان لە ئێرانی خستە ژێر دەسەڵات؟ ڕێکارە سیاسیانەی ئێران بۆ ڕووبەرووبوونەوە لە بەریتانیا گرتەبەر؟

میتۆدی توێژینەوەکە:

لەم توێژینەوەیە پشت بە میتۆدی مێژوویی و شیکاری بەستراوە، بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی شرۆڤەی پەیوەندی سیاسی و ئابوری نێوان ئێران و بەریتانیا لەسەردەمی ناسرەدین شای قاجار بکەین.

پێکهاتەی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە پەیوەندی سیاسی و ئابوری نێوان ئێران و بەریتانیا لە ماوەی (١٨٤٨-١٨٩٦) ڕوون دەکاتەوە کە ژمارەیەک ڕێکەوتنامەی لێکەوتەوە و بووە هۆکارێک بۆ فراوانبوونی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری بەریتانیا لەو ئێران.

- فراوانبوونی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری بەریتانیا لە ئێران

بەریتانیا لە پاڵ فراوانبونی دەسەڵاتەکانی سیاسی و ئابوری لە ناوچەکە لە هەوڵی بەردەوام بوو لە ململانێی نەیارەکانی و هەوڵی ڕێگریکردنی بەدەستهێنانی جیاوگ و پرۆژەی جیاوازەکانی دەدا، بۆ نمونە لە ساڵی ١٨٧٨ فشار دەکاتە سەر ناسرەدین بۆ هەڵوەشانەوەی جیاوگی ئاودێری و کشتوکاڵ کە بە کۆمپانیایەکی فەرەنسی درابوو (طوسی، ١٣٧٦: ١١١). لە

لایەکی تر لە هەوڵی ئەوە بوو کەسانێک پۆستە باڵاکان لە ئێران وەربگرن کە پارێزگاری لە بەرژەوەندییە سیاسی و ئابورییەکانی بەریتانیا بکەن، دانانی میرزا حوسێن خان سپهسالار لە ساڵی ١٨٧٢ بۆ سەدری ئەعزەمی ئێران رەزامەندی بەریتانیای تێدا بوو (نوری، ١٣٨٣: ٣-٤).

١. جیاوگی رویتەر

ئەحمەد خان مەلک ساسانی کە چەندین ساڵ لە وەزارەتی دەرەوەی ئێران کاری کردووە بە شێوەیەکی ئاشکرا باس لە پاڵپشتی بەریتانیا بۆ میرزا حوسێن خان سپهسالار(١٨٧١-١٨٧٣) دەکات کە لەسەر داواکاری بەریتانیا وەکو سەدری ئەعزەم دەستنیشانکرا و لە بەرامبەردا بەریتانیا چەند داواکاری خستە بەردەم ناوبراو بۆ جێبەجێ کردنی کە بریتی بوون لە چەسپاندنی دەسەڵاتی بەریتانیا لە بەلوجستان وبەڕێوبردنی کاروباری سنوری ناوچەی سیستان لەلایەن بەرپرسێکی بەریتانیەوە و پێدانی جیاوگی رویتەر بە بارون جۆلیوس رویتەر و سەردانیکردنی ناسرەدین شا بۆ لەندەن، دوای پەسەند کردنی داواکارییەکان میرزا حوسێن خان وەکو سەدری ئەعزەم هەڵبژێردرا. دنیس رایت باڵوێز بەریتانیا لە ئێران(١٩٦٣-١٩٧١) هۆکاری پاڵپشتی سپهسالار و لایەنگرانی بۆ بەریتانیا دەگەڕێنێتەوە بۆ ترس لە هەڕەشەکانی روسیا کە بە بۆچوونی ئەوان بەشداری سیاسی و ئابووری بەریتانیا لە ئێران وەکو قەڵغانێکە بەرامبەر هەڕەشەکانی روسیا بۆ سەربەخۆیی ئێران (رایت، ١٣٦٨: ٢٣٨).

دوای تێپەربوونی کەمتر لە دوو مانگ بەسەر وەرگرتنی پۆستەکەی میرزا حوسێن خان بانگهێشتی میرزا مالکم (نازم ئەلدەولە١٨٣٣-١٩٠٨) لە ئەستانبول دەکات و بە جێگیری سەدری ئەعزەم دەستنیشان دەکرێت (افشار، ١٣٧٢: ١٩٩)، ودواتر میرزا مالکم وەکو باڵیۆزی ئێران بە مەبەستی رێکخستنی رێکەوتنامەی رویتەر رەوانەی لەندەن دەکرێت (بامداد، ١٣٦٢: ٤١٣).

دەتوانین بڵێین کاتێک میرزا حوسێن خان سپهسالار بۆ رزگار بوون لە هەڕەشەکانی روسیا وپاراستنی سەربەخۆیی ئێران پاڵپشتی بەریتانیای کرد، ئێران زیاتر کەوتە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا و بەپێدانی جیاوگی رویتەریش گشت سەروەت و سامانی ئێران کەوتە مەترسی دەستبەسەرداگرتن.

بەریتانیا لە کاتی مۆرکردنی رێکەوتننامەکان و وەرگرتنی جیاوگەکان وایدەردەخست کە وەک حکومەت هیچ رۆڵێکی لەبابەتەکە نیە، بەڵکو ئێران تەنها لەگەڵ کۆمپانیا یاخود کەسایەتی سەربەخۆ رێکەوتنامەکانی مۆر کردووە، بەڵام لە راستیدا کۆمپانیا و کەسایەتیە سەربەخۆکان رووی دەرەوەی بابەتەکە بوون و هەموو لە بەرژەوەندی حکومەتی بەریتانیا کاریان دەکرد، وەک پابەند بوونی سەدری ئەعزەم میرزا حوسێن خان بە بەڵێنەکانی کە بە بەریتانیای دابوو لە

سەردەمی ناسرەدین شا لە ساڵی ١٨٧٢ جیاوگی رویتەر بە بارون جولیۆس رویتەر بەخشرا (تیموری، ١٣٦٣: ١٠٨-١١٢)، بە پێی ئەو رێکەوتنە دروستکردنی رێگا و راکێشانی هێڵی ئاسن و دەرهێنانی کانزاکان جگە لە (زێر، ئەڵماس و بەردە بەنرخەکان) و دامەزراندنی دامەزراوەی ئاوی (بیر و کەناڵ) بۆ ماوەی (٧٠) ساڵ و بەرێوەبردنی گومرگ و هەناردەکردنی گشت بەرهەمەکان لە ئێران بۆ ماوەی (٢٥) ساڵ بەرامبەر ٦٠%ی قازانج بۆ ئێران بە رویتەر بەخشرا، جێگای ئاماژەیە ئەو رێکەوتنامەیە نارەزایەتیەکی زۆر فراوانی لە ناوخۆ و دەرەوە لێکەوتەوە و پێش جێبەجێکردنی بەهۆی هەرەشە ونارەزایی ناوخۆیی بە سەرکردایەتی پیاوی ئایینی(حاج مەلا عەلی کەنی ١٨٠٥-١٨٨٨) لە لایەن ناسرەدین شا رەتکرایەوە، بەڵام دواتر لەبری هەڵوەشانەوەی ئەو جیاوگە ناوبراو لە ساڵی ١٨٨٩ بۆ ماوەی (٦٠) ساڵ جیاوگی بانکی شاهەنشاهی پێدرا (دلاوری، ١٣٧٧: ١٢-١٣).

جێگای ئاماژەیە جیاوگی رویتەر یەکێکە لەو دەستکەوتە گرینگانەی بەریتانیا لە ئێران کە تەنانەت بەریتانیەکان خۆیان لە نوسینەکانیان سەرسامیان بەرامبەر ئەو جیاوگە دەربریوە کە جیاوگی رویتەر بریتی بوو لە بەخشینێک لە لایەن ئێران بۆ بەریتانیا کە ئەگەر بەریتانیا لەو یارییە سەرکەوتوو بوایە ئەوا کاریگەری گەورەی جگە لە ئێران لەسەر روسیاش دەبوو. هنری راولینسون سیاسەتمەدار و لێکۆلەری بەریتانی و ئەندامی شاندی سەربازی بەریتانی لە ئێران لە (١٨٣٣- ١٨٣٦) و باڵیۆزی بەریتانیا لە (١٨٥٩ - ١٨٦٠) لە ئێران، کاتێک دێتە سەر باسی ئەو جیاوگە دان بەوە دادەنێت کە لە کاتی بڵاوبوونەوەی هەواڵی رێکەوتنامەکە لە جیهان، ئەوەی بەدوای خۆیدا هێناوە کە هیچ کەسێک لەو باوەرەدا نەبووە کە رۆژێک سەربەخۆیی ئێران بکەوێتە ژێر دەسەلاتی هاوڵاتیەکی بەریتانی (تیموری، ١٣٦٣: ٩٧-١١٩).

هاوکات لەگەڵ گەرانەوەی شا لە سەفەری ئەوروپا و گەیشتنی بە رەشت نارەزایی و شۆرشی خەڵک دژی جیاوگەکە زیادی کردەبوو بەشێوەیەک لە رۆستەم ئاباد لە گیلان سپهسالار دەستی لە کارکێشایەوە، لەسەرەتا شا رازی بوو بە بریارەکە بەڵام دوای دوو رۆژ رایگەیاند کە سپهسالار هێشتا سەدری ئەعزەمە بەڵام دوای دوو رۆژ شا بۆ ئارام کردنی بارودۆخەکە ناوبراوی لە پۆستەکەی دوور خستەوە و وەکو حاکمی رەشت دەست نیشانکرد (طاهری، ١٩٤٧: ٤٧٥)، هاوکات سپهسالار بۆ پاراستنی گیانی پەنای بۆ باڵوێزخانەی بەریتانیا بردووە و دیکسۆن پزیشکی باڵوێزخانە بۆ تامسۆن وەزیری موختاری بەریتانیا دەنوسێت کە سپهسالار هێشتا هاورێ و پاڵپشتی بەریتانیایە و لە یەکەم گەشتی شا بە یاوەری سپهسالار بۆ بەریتانیا لەلایەن مەلیکەی بەریتانیا مەدالیای تایبەتی پێ بەخشراوە کە مەدالیاکە گرینگی تایبەتی خۆی هەبووە و تەنها بەو کەسایەتیانە بەخشراوە کە لە خزمەتی بەریتانیا کاریان

کردووە و بەمەش گیانی سپهسالار پارێزراو دەبێت (اعتماد السلطنه، بی تا: ١٠٤- ١٠٦)، دواتر لەساڵانی ١٨٧٣-١٨٧٤ لە هەر دوو پۆستی وەزارەتی دەرەوە و وەزارەتی جەنگ دەستی بەکار کردووە و بەبیانوی پابەندنەبوونی رویتەر بە ماوەی دەست بەکاربوونی کارەکەی هەڵوەشانەوەی جیاوگەکەی لە کانونی یەکەمی١٨٧٣ بە شێوەی فەرمی راگەیاند. ناوبراو وەکو جاران لە رێگەی پۆستەکەی خەریکی کۆکردنەوەی پارەو پول بووە، هاوکات بە هۆی کارەکانی لەلایەن خەڵک خۆشەویست نەبووە و بەهۆی ڕەتکردنەوەی جیاوگی رویتەر کەوتە بەر تورەیی بەریتانیا بەمەش ناچار پەنای بۆ دراوسێی باکوری واتە روسیا بردووە و دواتریش بەڵێنی چەندین جیاوگی بەروسەکان داوە، بۆ نمونە لەو کاتەی لە وەزارەتی جەنگ بووە بە پێی رێکەوتنامەیەک لەگەڵ روسیا قۆزاقخانەی لە ساڵی ١٨٧٩ لە تاران دامەزراند، هەروەها چەندین جیاوگی تر کە لە پەیوەندی ئێران و روسیا ئاماژەی پێکراوە. لە ساڵی ١٨٧٩ بە هۆی چاوپۆشی لەمافەکانی ئێران لە ناوچەکانی گۆگتەپە و ئاخاڵ بۆ روسیا لە پۆستەکانی دوورخرایەوە (نوری، ١٣٨٣: ١٢).

دەکرێ بلین بەریتانیا لە پێناو پاراستن و فراوانکردنی مەرامەکانی و رێگری کردن لە بەهێزبوونی پێگەی روسیا لە ئێران هەوڵی بەدەستهێنانی جیاوگی رویتەری داوە، کە لەگەڵ جێبەجێکردنی جیاوگەکە سەربەخویی سیاسی و ئابوری ئێران بە تەواوی دەچووە ژێر کۆنترۆڵی بەریتانیا، بەڵام بە هۆی هەرەشەکانی روسیا و خەڵکی ئێران بە گشتی و پیاوانی ئایینی لە ئێران جیاوگەکە لە لایەن شا رەتکرایەوە،

٢- کەشتیوانی لە روباری کارون.

بەریتانیا بەهۆی گرینگی شوێنی جوگرافیایی روباری کارون لە رووی سیاسی و بازرگانی، جارێکی تر بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی لە هیندستان و رکابەری لەگەڵ روسیا و بەهێزکردنی پێگەی بازرگانییەکەی کەوتە هەوڵی بەدەستهێانی جیاوگی کەشتیوانی لەم روبارە.

سەردەمی ناسرەدین شا کە بەسەردەمی پێدانی جیاوگ بە بێگانەکان و ململانێ نێوان زلهێزەکان ناسراوە، ناوچەی خوزستانیش یەکێکە لەم ناوچانەی کە لەم ناکۆکی و ململانێیە بەدوور نەبووە و بەریتانیا لە رێگەی هیندستانەوە بەئاسانی بۆ کەنارەکانی کەنداوی فارس پەلی هاویشت و توانی پشکی شێر لەوەرگرتنی جیاوگ لەو ناوچەیە دەستەبەر بکات(سیاح، ١٣٤٦: ٢٢١)، و دواتریش لەگەڵ وەرگرتنی جیاوگی هێڵی تلگراف دەسەڵاتەکەی زیاتر بوو (دیولافوا: ١٣٦٩: ٧٥٤).

بەریتانیا بۆ پاراستنی مەرامە سیاسی و ئابوورییەکانی نزیکبوونەوە لە شێخەکانی خوزستانی بە پێویست زانیوە، تا ساڵی١٨٧٧ بەریتانیا پاڵپشتی لە بنەماڵەی کەعب (فلاحیە) کردووە دواتر بە هۆی مردنی شێخ فارس و دروستبوونی کێشە لەسەر جێنشینی، بەریتانیا خۆی لە کێشەی عەشیرەتەکان دوور خستەوە و پاڵپشتی لە شێخی موحەمەرە(خورەم شەهر) (شێخ جابرمرداو١٧٨٠-١٨٨١) لە عەشیرەتی موحیسن کرد، هۆکاری نزیکبوونەوەی بەریتانیا لەو عەشیرەتە دەگەڕێتەوە بۆ گرنگی ئابوری شوێنی نیشتەجێ بوونیان و هەروەها هاوکاری شێخ جابر لەگەڵ بەریتانیا(انصار، ١٣٨٤: ٣٤-٣٥)، لەگەڵ مردنی شێخ جابر و هاتنی شێخ مەزعەلی کوری کە بە گوێرەی سیاسەتەکەی هەوڵیداوە بە تەنها لە ناوچەکە حوکم بکات و پاشکۆی هیچ هێزێک نەبێت بەمەش پەیوەندی ئەو عەشیرەتە لەگەڵ بەریتانیەکان گۆرانکاری بەسەر دێت(انصار، ١٣٨٤: ١٠٨).

بەریتانیا لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەم کەوتە هەوڵی بەدەست هێنانی جیاوگی کەشتیوانی لە روباری کارون، هەردوو گەریدەی بەریتانی (هنری لایارد و ستوان سلبی) لە رێگای پەیوەندیەکانیان لەگەڵ محەمەد تەقی خان بەختیاری و بازرگانەکانی شوشتەر، ئاگاداری گرنگی ئەو رێگا بازرگانیە بوون بۆ بازرگانی کردن لە نێوان هیندستان و بەریتانیا هەر بۆیە لایارد لە رێگای ناردنی دوو نامە بۆ حکومەتی بەریتانیا و ژووری بازرگانی بەمبەئی داوایکرد کە بازرگانی لەم روبارە بکەن، بۆ ئەم مەبەستەش هانی هەردوو لایەنی دا، بەڵام گرتنی محەمەد تەقی خان لە ١٨٤٢ و خراپی بارودۆخی ناوخۆی ئێران لەم کاتە چالاکییەکانی بێ ئەنجام هێشتەوە. لەگەڵ دروستبوونی قەناتی سوئز لە ١٨٦٩ گرینگی بە رێرەوە ئاوییەکان بۆ پەیوەندی نێوان ئەوروپا و هیندستان و ئێران زیادی کرد، هاوکات دەسەڵاتدارە خۆجییەکان لە ئێران هەستیان بە گرینگی ئەو بابەتە کردبوو بە شێوەیەک حوسێن قولی خان گەورەی عەشیرەتی بەختیاری پێشنیاری هاوکاری و فراوانکردنی بازرگانی لە ناوچەکە خستەبەردەم مەکنزی هاوبەشی کۆمپانیای گریوپل لە بوشەهر، بەمەش بەریتانیا هەوڵیدا ئەو جیاوگە دەستەبەر بکات بەمەش کۆمپانیای ناوبراو داوای لە (لوئیس پولی) نوێنەری سیاسی بەریتانیا نیشتەجێ ی کەنداوی فارس کرد بۆ رێکخستنی گفتوگۆی نێوان چارلز ئەلیسۆن(١٨٦٠-١٨٧٢) باڵیۆزی بەریتانیا لە تاران و حکومەتی ئێران سەبارەت بە وەرگرتنی جیاوگی روباری کارون بەڵام جارێکی تر هەوڵەکان بێ ئەنجام مانەوە(کاظم زادە، ١٣٧١: ١٣٦-١٣٩).

گرنگی روباری کارون بۆ بەریتانیا ئەو وڵاتەی لە هەوڵەکانی نەوەستاند و بەردەوام بازرگان و نوێنەرە سیاسیەکانی هەوڵیان بۆ ئامانجەکەیان داوە، کاتێک تامسۆن باڵوێزی بەریتانیا لە ساڵی ١٨٨١ لە نامەیەک بۆ (میرزا سەعیدخان موتمن ئەلمولک) وەزیری دەرەوەی

ئێران داوای وەڵامدانەوەی داواکارییەکانی بەریتانیا سەبارەت بە جیاوگی کەشتیوانی لە روباری کارون دەکات، بەڵام بە هۆی نزیکی دکتۆر تولوزان پزیشکی تایبەتی شا ئەو جیاوگە بە فەرەنسا دەدرێت، دواتر بەهۆی دژایەتی بەریتانیا جیاوگەکە رەتکرایەوە، بەڵام بەریتانیا لە داواکارییەکەی نەوەستا و مالکم خان نازم ئەلدولە کە پارێزەری بەرژەوەندی بەریتانیەکان بوو لە ئەیلولی ١٨٨٤ بەناردنی تلگرافێکی نهێنی لە لەندەن بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئێران دوای بیرهێنانەوەی پەیوەندی هاورێیەتیان لەگەڵ بەریتانیا پێدانی ئەو جیاوگەی بەباش زانیوە و لە ساڵانی دواتریش چەندین نامەی تایبەت بەم بابەتە لەلایەن بەریتانیا رەوانەی ئێران کراوە(أکبری و ناصری، ١٣٩٥: ١١٣-١١٤).

بەخشینی جیاوگی کەشتیوانی لە روباری کارون بە بەریتانیا بە دەرئەنجامی دووەم سەفەری ناسرەدین شا بۆ ئەوروپا دادەنرێت، دەشتی خوزستان کە ناوچەیەکی بەپیت و بەرەکەت بوو لە ڕووی کشتوکاڵی بەتایبەتی دوای لێکۆلینەوەی زانستی و دەرخستنی سەرچاوەی نەوت و گاز لە باشوری ئێران، هەر لەو کاتەوە وڵاتە ئەوروپییەکان چاویان لەو ناوچەیە بریوە، هەڵکەوتەی شوێنی خوزستان و رێڕەوە ئاوییەکەی بووە هۆکارێک کە لەلایەن شای ئێران چەندین پرۆژەی بخاتەڕوو بۆ سوود وەرگرتن لە ئاوەکانی باشور بەڵام بەهۆی گرنگی ناوچەکە روسیا وەکو کێشەی سەرەکی نێوان ئێران و بەریتانیا رێگری لە هەر وتوێژێکی نێوانیان کردووە (رمضانی، ١٣٨٦: ٢١٦-٢١٧). لە کۆتایی بەهۆی جەختی بەریتانیا و نزیکی پەیوەندی هنری درومونولف(١٨٨٧-١٨٩٠) باڵوێزی بەریتانیا لە تاران و میرزا عەلی ئەسغەر خان ئەتابەک(١٨٨٨-١٨٩٦) سەدری ئەعزەمی ئەو کاتە ئازادی کەشتیوانی لە روباری کارون لە ٣٠ تشرینی یەکەمی ١٨٨٨ لەلایەن وەفدی شاهانە بۆ بەدواداچوونی ئەو بابەتە بریاری لەسەردرا (تیموری، ١٣٦٣: ١٦٦).

زۆری پێنەچوو کاردانەوەی روسیا بۆ ڕەتکردنەوەی جیاوگەکە دروستبوو ئێرانیش وەکو هەموو جارێک بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی نێوان هێزەکان، بەمەش لە بڕیارێکی شاهانە ئازادی کەشتیوانی لە روباری کارون بۆ هەموو دەوڵەتان دەستبەرکرا، و لە ڕاگەیاندراوێکی بیست و چوار بەندی لە ساڵی ١٨٨٩ بابەتەکە بۆ گشت باڵوێزخانەکان لە تاران بڵاوکردەوە، رێکەوتنامەکە چەندین مەرجی سەبارەت بە هاتوچوونی کەشتیەکان لەخۆوە گرتبوو بەشێوەیەک کەشتیەکان مافی کەشتیوانیان تاکو ئەهواز بووە و تەنها کەشتیە ئێرانیەکان نەبێت کە دەیانتوانی بۆ سەرووتر بەردەوام بن، هەروەها قەدەغە کردنی هەندێک کاڵا لە لایەن ئێران بۆ کەشتیە بارهەڵگرەکان(رمضانی، ١٣٨٦: ٢١٧-٢٢٠).

جێگای ئاماژە روسیا بەهۆی پێدانی جیاوگی کەشتیوانی لە روباری کارون بە بەریتانیا زۆر نیگەران دەبێت و لە رێگای (دالگورگی) باڵیۆزی روسیا لە تاران هەرەشەی پچرانی پەیوەندیەکانی لەگەڵ ئێران دەکات ، ئەمەش ناسرەدین شای ناچار کرد بە پێدانی جیاوگی کەشتیوانی روسی لە بەندەری ئەنزەلی و ئەو روبارانەی بە دەریای مازندەران کۆتاییان دێت، هەروەها پێبەخشینی مافی دروستکردنی رێگا لەناوچەکانی باکور(نصر، ۱۳٦۳: ۳۷٥). بەپێی جیاوگی کەشتیوانی روباری کارون دروستکردنی هەر جۆرە باڵەخانە، کۆگا، دوکان، کاروان سەرا، کارگە لەلایەن کۆمپانیای لینچ قەدەغە بوو، هەروەها کەشتیوانی لە بەشی خوارووی روبارەکە لە ئەهواز تا کەنداوی فارس دەگرێتەوە بە کۆمپانیای ناوبراو دراوە و بەشی سەروی کە لە شوستەر تا ئەهواز دەگرێتەوە بە کەسایەتێکی ئێرانی درا بەناوی (ئەمین ئەلتوجار)، کە ئەوروپیەکان مافی تێپەربوونیان لەم بەشە نەبوو (جن راف، ۱۳۷۳: ۱۷۸).

هنری بلوسی لینچ (۱۸٦۲- ۱۹۱۳)دامەزرێنەری کۆمپانیای لینج بۆ چارەسەرکردنی کێشەو بەدواداچوون بۆ رێگای روباری کارون لە نێوان شوستەر و ئەسفەهان لە هاوینی ۱۸۸۹ لە گەشتێک بۆ ناوچەکە توانی پەرە بە پەیوەندی بەریتانیا و هۆزی بەختیاریی(هۆزێکی شیعە مەزهبن نیشتەجێی رۆژئاوای ئێران) بدات، هەروەها دوای داواکاری لینچ لە باڵوێزخانەی بەریتانیا (فرانک لاسلز۱۸۹۱-۱۸۹٤) باڵوێزی بەریتانیا لە تاران لە نامەیەکدا بۆ (ئەکانور) جێگری کونسوڵی بەریتانیا لە ئەسفەهان داوای دەستەبەرکردنی پرۆژەکە دەکات. جیاوگی رێگای شوشتەر- ئەسفەهان دوای وتوێژی کۆتایی لە ساڵی ۱۸۹۸ بریاری لەسەر درا و لە پەیمانامەکە ئاماژە بە دروستکردنی باڵەخانەو رێگا و پردێکی ئاسنین لە سەر روباری کارون دەکات، هەروەها بە پێی ئەو رێکەوتننامەیە رێگا درا بە دروستکردنی کاروان سەرا و خانووی کاتی بۆ نیشتەجێ کردنی کرێکارەکان (جن راف، ۱۳۷۳: ۱۸۲-۱۸٦).

بەریتانیا لە درێژایی ململانێ لەگەڵ روسیا لە ساڵی ۱۸۹۰ کونسوڵخانەی لە موحەمەرە بۆ پتەو کردنی پەیوەندی لەگەڵ عەشیرەتەکانی باکوری خوزستان و لورستان دامەزراند و بەمەش توانی زانیاری سیاسی و جوگرافی بەنرخ لە ناوچەکە بەدەست بهێنێت (کسروی، ۱۳٦٦: ۱٤۱).

جێگای ئاماژەیە هۆکاری گرنگی جیاوگی روباری کارون بۆ بەریتانیا بۆ ئەوە دەگرێتەوە کە رێگای بازرگانی کارون بە بەراورد لەگەڵ رێگای وشکانی پارێزراو و کورت و هەرزانتر بووە، تەنانەت بەهۆی لاوازی دەسەڵاتی مەرکەزی ئەو کاتەی ئێران لە ناوچەکانی خوزستان، بەریتانیا بە ئاسانی دەیتوانی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری خۆی لە ناوچەکە فراوانتر بکات،

هەروەها توانای هەبوو کە سەرۆک هۆزەکانی ناوچەکە بۆ رووبەروبونەوە دژی حکومەتی ناوەند و ڕکابەرە ئەوروپیەکانی بەکار بهێنێت.

٣- شۆرشی تنباکۆ

پێدانی جیاوگ لە سەردەمی ناسرەدین بە وڵاتانی بێگانە قازانجێکی دوو لایەنەی هەبوو، یەکەمیان، کاربەدەستان و نزیکەکانی کۆشکی شاهانە بەهۆی هەبوونی دەسەڵاتیان و رۆڵیان لە پێدانی جیاوگەکان بەم وڵاتانە پارەیەکی زۆریان وەردەگرت، دووەمیان، ئەو وڵاتانەی جیاوگەکەیان وەردەگرت دەسەڵاتی سیاسی و ئابووریان لە ئێران زیاد دەبوو، ئەمەش ئەوە دەردەخات کە کەسایەتیە سیاسیەکانی ئێران زیاتر لە هەوڵی بەدەستهێنانی بەرژەوەندی خۆیان بوون نەوەک گەشەسەندنی رەوشی سیاسی و ئابووری وڵاتەکەیان (امین الدوله، ١٣٤٦: ٤٤).

شاژن ڤیکتۆریا لە کاتی ئەنجامدانی سێیەم گەشتی ناسرەدین شا و شاندی یاوەری بۆ بەریتانیا پێشوازیەکی گەرمی لێکردن و دیاری و مەدالیای بە ئەندامانی شاندەکە بەخشی، دوای دڵنیابوونی بەریتانیا لە نزیکیان لەگەڵ شاندەکەی ئێران داواکارییەکانی خۆیان خستەروو، و لە هاوینی ١٨٩٠ (هنری درموند ولف) کەسایەتیەکی بە ناوی جرالد تالبوت(Gerald F.Talbot) کە لە نزیکەکانی (سالسبۆری) (١٨٨٦- ١٨٩٢) سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا بوو بە ناسرەدین شا ناساند(محمود، ١٣٦٧: ١٥٨٥-١٥٨٨)، و دوای وەرگرتنی زانیاری گرنگ دەربارەی (توتن و تنباکۆ)ی ئێران، کەوتە تاوتوێکردنی بابەتەکە لەگەڵ ئەمین ئەلسوڵتان و بەپێدانی بەرتیل بە ناوبراو(، لە ٢٨ی ئاداری ١٨٩٠ جیاوگی (توتن وتنباکۆ) لە رێگای رێکەوتنامەیەکی (١٥) بەش بە جرالد تالبوت و هاوبەشەکانی بۆ ماوەی پەنجا ساڵ بەخشرا کە لە لایەن کۆمپانیای رژی(Regie) بەرێوە دەچوو. بە پێی رێکەوتنەکە خاوەن جیاوگەکە پەیوەست بوو بەوەی کە ساڵانە (١٥٠٠٠) لیرە بە خەزینەی دەوڵەتی ئێران بدات، و مافی چاودێری و دەرهێنانی مۆڵەت بۆ فرۆشتنی توتن، تنباکۆ و ...هتد هەیە (شاملو، ب.ت: ٨٢٣)، گواستنەوەی توتن و تنباکۆ جگە لە بەشی رۆژانەی بەکاربەر لە ناوەوەی ئێران بەبێ مۆڵەتی خاون جیاوگەکان قەدەغە بوو و دەوڵەت بەدرێژایی (٥٠) ساڵ نابێت هیچ زیادەیەک بخاتە سەر باجی توتن و تنباکۆ، هەروەها خاوەن جیاوگەکە مافی گواستنەوەی بۆ کەسانی تر هەیە بەڵام بەم مەرجەی پێش گواستنەوەی جیاوگەکە حکومەتی ئێران ئاگادار بکرێتەوە، جوتیاران دوای کۆتایی هاتنی کارەکەیان دەبوایە بری بەرهەمەکەیان بە زووترین کات بدرێت بە نوێنەرانی کۆمپانیاکە و پێش ساغکردنەوەی بەرهەمەکانیان برێک پارەیان وەردەگرت، خاوەنەکانی جیاوگەکە مافی کرینی زەوییان نەبوو تەنها بۆ مەبەستی دروستکردنی کۆگا نەبێت، لە بەرواری واژوو کردنەوە ئەگەر تا ماوەی ساڵێک کۆمپانیاکە دانەمەزرا جیاوگەکە هەڵدەوەشێتەوە، بەڵام لە بارودۆخی شەر یاخود

هۆکاری تر دەکرێت مۆڵەتی زیاتریان پێ بدرێت، لەکاتی ڕوودانی ناکۆکی لە نێوان ئێران و خاوەنەکانی جیاوگەکە پێویستە بە پشت بەستن بە بریارێک کە هەردوو لایەن لەسەری رازیبن کۆتایی بەناکۆکییەکە بهێندرێت، بە پێچەوانەوە پێویستە نوێنەری وڵاتێکی وەکو ئەمریکا، ئەڵمانیا، یاخود نەمسا کە نیشتەجێی ئێران بێت بە پێی دەستوری کارەکە ناوبژیوانی بکات، لە ٨ی ئاداری ١٨٩٠ دوای واژووکردنی ڕێکەوتنامەکە بۆ ماوەی(٥) مانگ هیچ هەواڵێک لە دامەزراندنی کۆمپانیا نەبووە، جرالد تالبوت بەپێی بەندی نۆیەم لە ڕێکەوتنامەکە گشت ماف و جیاوگەکەی بۆ کۆمپانیایەکی تر گواستەوە وئەویش کۆمپانیای (شاهەنشاهی دوخانیات)ی دامەزراند بە پێی سەرچاوەکان ئەو کۆمپانیایە لە راستیدا بوونی نەبووە و تەنها کۆمپانیایەکی خەیاڵی بووە (کربلایی، ١٨٩٠: ١٩-٢٢).

جیاوگی تنباکۆ چارەنوسی هەزاران جوتیار و بازرگان پێوە بەندبوو، چونکە ئەوانەی لەو بوارە کاریان دەکرد هیچ سەربەستییەکیان نەمابوو کاتێک جیاوگەکە کاریگەری لەسەر بارودۆخیئابوری تەنانەت سیاسی ئێران کردە بوو(Isswai, ٤٣)، کۆمپانیای ناوبراو (١٥٠٠٠) فەرمانبەری دامەزراند کە لە دوو گروپ پێهاتبوون، گروپی یەکەم، بریتی بوون لە بازرگانە گەورەکان کە وەکو نوێنەر لە لقەکانی کۆمپانیاکە کاریان دەکرد و گروپی دووەم، بارزگانە بچوکەکان بوون کە وەکو چاودێری بەرپرسی کرین لە کۆمپانیاکە کاریان دەکرد (آبادیان، ١٣٧٦: ٧٥-٨٠).

ژمارەیەک کەسایەتی گەورە و دەوڵەمەند لە شارەکانی ئێران لەگەڵ کۆمپانیای رژی کاریان دەکرد، وەک سەید عەلی نەزەریی تەباتەبائی لە کاشان، محەمەد عەلی ئەسفەهان لە کرمان، حاجی محەمەد سەراف لە ئەسفەهان و کورەکەی ئاغا محەمەد جەعفەر، حاجی محەمەد شەفیع شیرازی و ئیبراهیم قولی جەهرومی و محەمەد هادی شیرازی لە شیراز، حاجی ئەبو ئەلقاسم مەلک و ئەلتوجار کە برای بچوکی حاجی محەمەد رەحیمی ئەسفهانی بوو لە مەشهەد، حاجی محەمەد رەحیم ئەسفەهانی (ئەمین ئەلزەرب) لە تەبرێز، لەو کاتە سەید عەبدوئەلرەحیم مەعین ئەلتوجار کە گەورە بازرگانیکی شاری کرمان بوو داوای لە ئەمین ئەلزەرب و گەورە دەوڵەمەندانی ئێران کرد کە کۆمپانیای (رژی) نوێنەرایەتی سەرەکی لە شاری کرمان دابمەزرێنێت (ناطق، ١٣٧٣: ١١١-١١٢). پیاوانی ئایینی سەرکردایەتی راستەقینەیان لە دژی جیاوگی تنباکو لە زۆربەی شارەکان گرتە ئەستو، هەروەها بە وتارەکانیان سەبارەت بە لە دەستدانی سەروەریی وڵاتەکەیان هانی خەڵکیان بۆ دژایەتی کردنی جیاوگەکەداوە(صالح المشهدانی، ٢٠١٥، ٢٠٢-٢٠٣)، دواتر بە فەرمانی ناسرەدین شا ڕاگەیندراوێک ئاراستەی تاران و زۆربەی شارەکان کرا کە ناوەرۆکەکەی جەختی لە بەرگریکردن و هاوکاری کۆمپانیای ناوبراو

دەکردەوە بەشێوەیەک کە لە زەرەری جوتیار و بازرگانان نابێت و بەکارهێنەرانی توتن وتنباکۆ دڵنیاکردەوە کە هیچ گزیکردنێک لە بەرهەمەکە ناکرێت، لە کۆتایی ڕاگەیەنراوەکە ئاماژە بە نیەت پاکی کۆمپانیاکە دەکات بەشێوەیەک کۆمپانیاکە هەڵی کار بۆ خەڵکی بێکار دەرەخسێنیت، تەنانەت بەشداریکردن و کرینی بەش لە کۆمپانیاکە ئارەزوومەندانەیە و کۆمپانیاکە لەو کارە ڕێگر نابێت (تیموری، ١٣٦٣: ٣٩-٤٢-٤٥).

دوای ئەو بڵاوکراوەیە پیاوانی ئاینی و بازرگانان و ئەو کەسانەی لە ڕێگای کرین و فرۆشتنی توتن و تنباکۆ ڕۆژانە گوزەرانی خۆیان پەیدا دەکرد کە یەک لەسەر پێنجی دانیشتوانی ئێرانیان پێک دەهێنا، هەستیان بە پێشل کردنی سەربەخۆیی و دەستبەسەرداگرتنی ئێران لە لایەن ئەوروپا کرد(ناطق، ١٣٧٣: ١١٢). ئەمەش بووە هۆی دەستپێکردنی نارەزایەتیەکان دژی ئەو سیاسەتەی کە ئیران پەیرەوی دەکات، سەرەتای نارەزایەتیەکان لە سەر جیاوگی تنباکۆ لە دەرەوەی ئێران لە ڕێگای ڕۆژنامەی (ئەختەر) کە لە ساڵی ١٨٧٦ بە سەرپەرشتی محەمەد تاهیری تەبرێزی لە ئیستامبول دەرچوو بوو سەری هەڵدا (پور، ١٣٥٧: ٢٥٠-٢٥١)، جێگای ئاماژەیە ناسرەدین شا و کاربەدەستانی دەوڵەت دژی هەموو ڕێگریەک لە کارەکانیان وەستانەوە بەڵام توانای دەستگرتنیان بەسەر پیاوانی ئایینی و رۆشنبیرانیان نەبوو کە خەڵکیان دژی جیاوگەکە هاندەدا، (جمال الدین افغانی) یەکێک لەو کەسایەتیەکانەی کە بە وتارەکانی هەوڵی هۆشیار کردنەوە و هاندانی خەڵکی دەدا (طباطبایی، ١٣٥٠: ٢٢)، هەروەها نامەیەک بە بێ ناو و واژۆ ئاراستەی ناسرەدین شا لە دژی جیاوگی تنباکۆ دەکات کە تیایدا باس لە خراپی بارودۆخی کارگێری و دەست بەسەرداگرتنی وڵات لە لایەن وڵاتانی بێگانە دەکات (ملک زادە، بی تا: ١٢٢). بەهۆی وتارەکانی و هاندانی خەڵک بریاری گرتنی درا و ناوبراو لە حەرەمی عەبدولعەزیم خۆی حەشاردا(بەست) بەڵام دواتر دەستگیرکرا و بۆ دەرەوەی ئێران دوورخرایەوە، بۆ ماوەی شەش مانگ لە شاری بەسرا مایەوە و هەر لە بەسرا چاوی بە عەلی ئەکبەر فال ئەسیری زاوای میرزا محەمەد حەسەن حوسینی شیرازی١٨١٥-١٨٩٥ (میرزای شیرازی لە پیاوانی ئایینی بەناوبانگی شیعە دانیشتووی سامەراء) دەکەوێت کە بە هەمان هۆکار دوور خرابۆوە، لە ڕێگەی ناوبراو نامەیەک بۆ میرزای شیرازی دەنێرێت بۆ ئەوەی ئەویش فەتوایەک دژی جیاوگی تنباکو دەربکات، هەوڵەکانی جمال الدین افغانی رۆلێکی کاریگەریان بینی لە سەرکەوتنەکانی میرزای شیرازی و میرزا حەسەنی ئاشتیانی لە پیاوە ئایینیەکانی تاران لە ڕەتکردنەوەی جیاوگی تنباکۆ (طباطبایی، ١٣٥٠: ٢٥-٢٦-٢١٠). جێگای ئاماژەیە حکومەتی ئیران بۆ کەمکردنەوەی کاریگەرییەکانی جمال الدین افغانی بیر لە گەرانەوەی ناوبراو بۆ ئیران بکاتەوە بۆ ئەو مەبەستەش کەوتە گفتوگۆ لەگەڵ دەوڵەتی

عوسمانی (نجاتی، ب.ت: ١٠٠)، بەڵام سەرکەوتو نەبوو چونکە ناوبراو لە ڕێگای ڕۆشنبیری تورک (نیک نەفسی) گەیشتە لەندەن لەوێ بەردەوام بوو لە نوسینی وتار و دەرخستنی بیرورای خۆی، تەنانەت لە وتارێکیدا بە ناویشانی حکومەت و مست(حکومت و مشت) گۆمان دەخاتە سەر ئەقلی ناسرەدین شا بەرامبەر ئەو کارانەی دەیکات (براون، ١٣٧٦: ٢٩).

جێگای ئاماژە پێکردنە یەکەمین روبەرووو بوونەوەی خەڵک و حکومەت لە دژی جیاوگی تنباکو لە شیراز بووە(حسینی، بی تا، ١٧٢)، لە شاری تەبریز دژایەتیەکە سیمایەکی زۆر توندتری بەخۆوە گرتبوو کاتێک گشت بازارەکان داخران و ڕێگریان لە هاتنی نوێنەرانی کۆمپانیاکە کردووە و سەرکردایەتی شۆرش لە لایەن پیاوانی ئایینی شارەکە بەرێوە دەچوو، جەماوەری تەبرێز بە سەرکردایەتی (میرزا جەواد موجتەهد تەبرێزی) لە نامەیەک بۆ شا داوای رەتکردنەوەی جیاوگەکیان کردووە(Algar, ١٩٦٩, ٢٠٩)،و لە خۆپێشاندانێکی جەماوەری لە ١٩ئابی١٨٩١ نزیکەی بیست هەزار چەکدار رژانە سەر شەقامەکان و سوێندیان خورارد کەوا کونسڵخانەی بەریتانیا لە شارەکە دەروخێنن ئەگەر شا جیاوگەکە رەتنەکاتەوە(احمد، ١٩٨٥. ٢٠١)، شاری ئەسفەهانیش لە ناوچە گرینگەکانی شۆرش دژی جیاوگەکە دادەنرێت(اصفهان کربلایی، ١٣٧٧ ،٩١)، هەروەها لەشارەکانی تریش وەکو مەشهد نارەزایی خەڵک گەیشتە لوتکە(ادمیت، ١٣٦٠، ٦٠).

شێخ فەزلولای نوری سەڕەرای ئاگادار کردنەوەی میرزای شیرازی لە هەواڵەکانی تایبەت بە شۆرش، شان بەشانی میرزا حەسەنی ئاشتیانی لە تاران رۆڵی بەرچاوی لە هاندانی خەڵک دژی ئەو جیاوگە گێراوە(احتشام السلطنه، ١٣٦٧، ٥٢٧)، دوای زۆر بوونی نارەزاییەکان میرزای شیرازی لە ٢٦ تموز ١٨٩١ لە ڕێگای ناردنی نامەیەک داوای رەتکردنەوەی جیاوگەکە لە ناسرەدین شا دەکات(تیموری، ١٣٥٨: ١٠٢)، بەڵام دوای جێبەجێ نەکردنی داواکاریەکەی گەیشتە ئەو باوەرەی کە بە شێوەی دیبلوماسی ناتوانێت کێشەکە چارەسەر بکات، بۆیە فتوایەکی بڵاوکردەوە کە تێیدا هاتووە: " الیوم استعمال التنباک و التتن حرام بای نحو کان و من استعلمه کمن حارب الامام الزمان عجل الله فرجه. حرره الاحقر محمد حسن الحسینی". دواتر سەدهەزار دانەیان چاپ کرد و رەوانەی ناوچەجیاوازەکانی ئێرانیان کرد، هەرچەندە شا و عەلی ئەسغەر ئەتابەک(ئەمین ئەلسوڵەتان) سەدری ئەعزەم١٨٨٨-١٨٩٦ بە مەبەستی ئارام کردنەوەی بارودۆخەکە فتواکەیان بە درۆ خستەوە و هەوڵیانداوە ڕێگری لە بڵاو بوونەوەی بکرێت(الخطیب، ١٩٩٥، ٢١٢)، دوای ئەوەی میرزا حەسەنی ئاشتیانی رەتیکردەوە کە لە ڕێگای پەیوەندی کردن بە میرزای شیرازی چارەسەرێک بۆ بابەتەکە بدۆزێتەوە لەلایەن حکومەت بە هۆکاری دروست بوونی ئەو نائارامییە تۆمەتبار و هەرەشەی دوورخستەوەی لێکرا، بۆیە

ناوبراو بریاری ڕۆیشتنی دا بەڵام بەهۆی بەرگری خەڵک لە میرزای حەسەنی ئاشتیانی هاوکێشەکە گۆرانکاری بەسەردا هات(Wright ، ١٩٧٧، ٣٠)، و لە ٣ شوباتی ١٨٩٢ بازارەکان داخران، خەڵک لە گشت چین و توێژەکان و تەنانەت ئافرەتیش لەم شۆرشە بەشدار بووە دواتر بە هۆی زیادبوونی نارەزاییەکان و پێداگری خەڵک، ناسرەدین شا ناچار بوو بە پێدانی پێبژاردە بە بری (٥٠٠) هەزار لیرە و لە ٢٨ شوبات ١٨٩٢ جیاوگەکە ڕەتکرایەوە (آدمیت، ١٣٦٠: ١٠٦-١٠٧).

بارودۆخی خراپی سیاسی و ئابوری خەڵک و هەوڵەکانی جمال الدین افغانی و ژمارەیەک کەسایەتی ئایینی و ڕۆشنبیر لە ڕێگای هۆشیارکردنەوەی خەڵک بە هۆی وتار و نوسینەکانیان و هاندانی میرزای شیرازی لە ڕێگای نامەکانی جمال الدین بووە هۆی ئەوەی میرزای شیرازی فەتوای حەرام کردنی تنباکۆ رابگەیەنێت و ناسرەدین شای ناچار بە ڕەتکردنەوەی جیاوگەکە کرد کە ئەمە بە یەکەمین سەرکەوتنی خەڵک لەسەر دەسەڵاتی بێگانە لە ئێران دادەنرێت.

٤- بانکی شاهەنشاهی.

سیستەمی بانکی بە یەکێک لە فاکتەرەکانی پێشکەوتن و شارستانیەتی وولاتان هەژمار دەکرێت، یەکەمین هەوڵی دامەزراندنی سیستەمی بانکی لە ئێران لە ساڵی ١٨٦٤ لە ڕێکای ژان ساولان خەڵی فەرەنسا پێشنیاری دامەزراندنی بانکی خستە بەردەم میرزا محمود خان ناصرالملک(تیموری، ١٣٦٣:١٧٨-١٧٩) دواتر نوسینگەی پاریسی ئەرلانگێر (Erlanger) لە ساڵی ١٨٦٦ هەوڵی بەدەست هێنانی ئەو جیاوگەی داوە، بەڵام بە هۆی نەبوونی سەرمایەی پێویست گفتوگۆکانی هەردوو وڵات وەستا، هەروەها لە ساڵی ١٨٧٩ لەلایەن گەورە بازرگان ئەمین ئەلزەرب پێشنیاری دامەزراندنی بانک دەکرێت، ولە ساڵی ١٨٨٥ پێشنیاری دامەزراندنی بانکی ئێران و ئەفغانستان دەدرێت بەڵام هیچ لەو هەوڵانە ئەنجامیان نابێت(عیسوی، ١٣٦٩: ٤٥٣-٥٤١).

بەریتانیا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم لە بواری بانکیدا ڕۆڵی دیاری بینوە و چەندین تۆری بانکی لە ناوچە جیاوازەکانی جیهان دامەزراند کە ڕۆڵی دیاریان لە گەشەکردنی ئابوری هەبوو، بە مەبەستی فراوانکردنی پەیوەندییە بازرگانیەکانی لەگەڵ ئێران لە سەردەمی ناسرەدین شا (بانکی شاهەنشاهی) دامەزراند، کە بە(دایکی جیاوگەکان) دەناسرێت. ئەم هەنگاوەش بە تەواوکەری سیاسەتەکەی لە دامەزراندنی زنجیرە بانکەکانی لە ناوچەکانی جیهان دادەندرێت (شاهدی، ١٣٨٧: ٣٨-٤٠).

دامەزراندنی بانکی شاهەنشاهی لە ساڵی ١٨٨٩ دەگەڕێتەوە بۆ جیاوگی رویتەر کە لە ساڵی ١٨٧٢ لە سەردەمی سەدری ئەعزەمی سپهسالار و مالکم خان نوێنەری ئێران لە لەندەن بە بارون جولیوس رویتەر بەخشرا (ساسانی، ١٣٦٢: ٥٧)، چونکە بەپێی بەندی(٢٠)ی ڕێکەوتنامەکە دەبێت ئێران پرۆژەی دامەزراندنی ئەو بانکە بە رویتەر بدات لەگەڵ هەر پرۆژەیەکی نوێی بانکی تر (کاظم زادە، ١٣٧١: ١٩٤). دوای ئەوەی لە ژێر فشار و هەڕەشەکانی روسیا جیاوگی رویتەر هەڵوەشایەوە (سایکس، ١٣٦٢: ٥٧٩). هنری دروموند ولف باڵوێزی بەریتانیا لە ئیران لە ساڵی ١٨٨٨ کەوتە هەوڵی زیندووکردنەوەی جیاوگی رویتەر (اعتماد السلطنە، بی تا: ٦١)، سەرەرای هاوکاری بەشێک لە کاربەدەستانی ئیران لەوانە میرزا عەلی ئەسغەر ئەتابەک(ئەمین ئەلسولتان) سەدری ئەعزەم و(قەوام ئەلدەولە) وەزیری دەرەوە لەگەڵ بەریتانیا بەڵام هەندێکیان وەکو محەمەد حەسەن خان(ئیتماد ئەلسەڵتەنە)وەزیری چاپ دژی ئەو کارە وەستانەوە (کاظم زادە، ١٣٧١: ١٩٤).

جێگای ئاماژەیە هۆکاری دامەزراندنی پرۆژەی بانکی لەلایەن بەریتانیا و هەڵبژاردنی رویتەر بۆ بە ئەنجام گەیاندنی ئەو کارە سەرەرای بەندی (٢٠)ی ڕێکەوتنامەکە دەگەڕێتەوە بۆ شارەزایی رویتەر لە بواری بانکی (تیموری، ١٣٦٣: ٩٦-٩٧).

دوای هەوڵێکی زۆر لە ٣ی کانونی دووەمی ١٨٨٩ ناسرەدین شا جیاوگی دامەزراندنی بانکی شاهەنشاهی بە رویتەر بەخشی و لە تاران واژۆ کرا، ویلیام کێسویک (١٨٣٥- ١٩١٢) (Willam Keswick) بەرێوەبەری بانکی هونک کونک سەرۆکایەتی دامەزراوەکەی پێ سپێردرا، بەپێی ڕێکەوتنامەکە بنکەی سەرەکی بانکەکە لەم شوێنە دەبێت کە ڕێژەیەکی زۆری بەشەکان لەوێ فرۆشرا بێت و بەمجۆرە بنکەی سەرەکی بانکەکە لە لەندەن بە سەرمایەی چوار ملیۆن لیرە دامەزرا (رودسری، ١٣٨١: ٤٤).

یەکەمین سیستەمی بانکی لە ئێران بنکەیەکی بانکی بەریتانی بوو کە لە ساڵی ١٨٨٨ بە ناوی (بانکی نوێ ڕۆژهەڵات - بانک جدید شرق) (New worientol Bang) دامەزرا کە بنکەی سەرەکی لە لەندەن بوو، پاشان چەندین بنکەی تری لە شارەکانی ئەسفەهان، بوشەهر، تەبریز، رەشت، شیراز و مەشهەد کردەوە و لە دوای ساڵێک بانکی ناوبراو مافەکانی خۆی بە بانکی شاهەنشاهی ئێران کە بانکێکی بەریتانی بوو فرۆشت (تقوی، ١٣٨٤: ١١٧).

پەسەندکردنی جیاوگی بانکی شاهەنشاهی لەلایەن ناسرەدین شا دەگەڕێتەوە بۆ رزگاربوون لە فشاری بەریتانیا و رویتەر بەهۆی هەڵوەشانەوەی جیاوگی رویتەر لە ١٨٧٣، هەروەها پێویستی خودی شا بە بەدەستهێنانی برێک پارە و رێکخستنی سێیەم گەشتی بۆ

ئەوروپا، و دابین کردنی سەرمایەکی نوێ بۆ شا و خەزێنەی دەوڵەت، هەروەها حەزی ناسرەدین شا بۆ دامەزراندنی بانکێکی سەردەمیانە لە ئێران، جێگای ئاماژەیە بەپێی رێکەوننامەی هەردوولا ئەو بانکە تا ساڵی ١٩٤٩ چالاكییەکانی لە ئیران بەردەوام دەبێت. هاوکات چاپکردنی پارەی کاغەز کە بریار بوو بخرێتە چوارچێوەی کاری دەوڵەت بۆ کۆمپانیای هێنری شرودێر (Henri Shroder) بەرپرسی جیاوگی هێلی ئاسنی لە ئەمریکای لاتینی گواسترایەوە و پارەی کاغەزی یەک تاکو سەد تومەن و هەزار تورمەنیش لە چاپ درا(ناطق، ١٣٧٢: ٢٥-٢٧)، بانکەکە چەندین بنکەی لە شارەکانی تەبرێز، رەشت، مەشهەد، یەزد، ئەسفەهان، شیراز، بوشەهر دامەزراند (السامرائی، ١٩٨٦: ٤٩).

دەتوانین بڵێین دامەزراندنی ئەو بانکە دوو ئامانجی لەخۆگرتبوو یەکەمیان، ئامانجی بەریتانیا لە دەستگرتن بەسەر بارودۆخی سیاسی و ئابووری ئێران و پێدانی بەرتیل بە کاربەدەستە بالاکانی دەوڵەت بۆ سەرکەوتن بەسەر ڕکاربەرەکانی، دووەمیان، حەز و ئارەزووی شا و بەشێک لە کاربەدەستانی حکومەت بۆ ئەنجامدانی چاکسازی و پێشکەوتن وگەیشتن شارستانیەتی ئەوروپا.

٥- جیاوگی تلگراف

تلگراف یەکێکە لەو زانستانەی کە لە بواری سیاسی و سەربازی خزمەتێکی زۆری بە بەریتانیەکان کردووە، دامەزراندن و بنیادنانی تلگراف لە ئێران لە سەردەمی ناسرەدین دەگەرایەوە بۆ گرنگی ئیران لە رووی ستراتیژی و هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافی کە دەکەوێتە سەر رێگای هیندستان کە بۆ بەریتانیەکان گرنگی خۆی هەبوو بە تایبەتی بۆ بەدیهێنانی ئامانجە سیاسی و ئابوریەکانیان لە ناوچەکە، هەر چەندە دامەزراندنی تلگراف لە ئیران بۆ ئاستی زانست و هۆشیاری خەڵکی ئیران ناگەرێتەوە بەڵام دواتر کاریگەری ئەو هەنگاوە بەسەر لایەنی زانستی و هۆشیاری خەڵک دەردەکەوێت (سایکس، ١٣٦٢: ٧٩٦).

دوای شۆرشی گەورەی هیندستان لە ساڵی ١٨٥٩ بۆ چاودێری چڕی بارودۆخی ناوچە داگیرکراوەکان بەریتانیا بریاری بنیادنانی تلگرافی لە ئێران خستە بواری جێبەجێکردن. مێژووی دامەزراندنی تلگرافخانەکان لەسەردەمی ناسرەدین شا لە چەند شوێنێک بە پێی گرنگی و پێویستیان دامەزرا، وەک راکێشانی تلگرافی نێوان (دارئەلفنون و کۆشکی شاهانە) لە ساڵی ١٨٥٧ بە هەوڵی میرزا مالکم خان، راکێشانی هێڵەکە لە (کۆشکی شاهانە تا باخی لالەزار) لە تاران لە ساڵی ١٨٥٧ بە هەوڵ و چاودێری (کرشش) مامۆستای تۆپخانەی دارئەلفنون، وهێلی تلگرفی نێوان تاران و کۆشکی شاهانە لە زەنجان لە ساڵی ١٨٥٨، درێژکردنەوەی هێلی تلگرافی

تاران و كۆشكی شاهانە لە تەبریز لە ساڵی ١٨٥٨ بە هەوڵی شازادە (ئیتزاد ئەلسەڵتەنە) وەزیری زانست (علوم)، پێكەوەبەستنی (كۆشكی شا لە تاران و شەمیران) لە ساڵی ١٨٦٠، بە یەک بەستنی (كۆشكی شا و گیلان) لە ساڵی ١٨٦٢ بە هەوڵی سەرهەنگ عەلی قولی خان كوری رەزا قولی خانی هدایەت ، گواستنەوی هێڵی تلگراف لەسەر سنوری (روباری ئەرەس تا بەندەری بوشەهر)، هەروەها راكێشانی هێڵی تلگراف لە (خانەقین تاكو كۆشكی شا) لە تاران ولە (كەنداوی فارس تا دەوروبەری هیندستان و عەرەبستان) لە ساڵی ١٨٦٣، جێگای ئاماژەیە شاری تەبریز كە شوێنی نیشتەجێ بوونی جێگری فەرمانرەوای ئیران بوو بە هۆی هەڵكەوتەی جوگرافیایی كە لە سەر رێگای بازرگانی شارەكانی باكو، تەفلیس، ئیستامبول و بەرلین، ... هتد،بوو، دوای تاران دووەمین شاری ئیران بوو كە لە ساڵی ١٨٦٠ دەبێتە خاوەن هێڵی تلگراف (رمضانی، ١٣٨٦: ١٤٧).

عەلی قولی خانی هدایەت ڕۆڵێكی دیاری لە راكێشانی هێڵی تلگراف لە ئیران بینیوە ونوێنەرایەتی ئیرانی لە رێكەوتنامەكان كردوە (فسائی، ١٣٦٧: ١١٢٤)، لە سەرەتای دامەزراندنی تلگرافخانە لە ئێران وەكو بەرپرسی راكێشانی هێلی نێوان (تاران بۆ سوڵتانیە) لە ساڵی ١٨٦٠ كاریكردووە و لە سوڵتانیە پلەی (سەرهەنگی) پێ بەخشرا، دوای راكێشانی هێلی (تاران بۆ گیلان) لە ساڵی ١٨٦٢ پلەی (سەرتیپی سێیەم)ی پێدەبەخشرێت و لە ساڵی ١٨٦٩ نازناوی موخەبر ئەلدەولەی پێ بەخشرا (شیرازی، ١٣٦٠: ٢٠٤)، و لە ساڵی ١٨٧٧ وەكو بەرپرسی گشتی پاڵپشتی هێلی تلگرافی ناسرا (فسائی، ١٣٦٧: ١١٢٤). یەكەمین رێكەوتنامەی تلگرافی نێوان ئێران و بەریتانیا لە ساڵی ١٨٦٢ بە واژووی میرزا سەعید خان مۆتمەن ئەلمولك،و فەرۆخ خان ئەمین ئەلدەولە و عەلی قولی خان وەكو نوێنەری ئێران و ئستویک وەک نوێنەری بەریتانیا بەسترا، كە لە شەش بەش پێكهاتبوو (بختیاری، ١٣٢٦: ٣٩٩-٤٠٠).

دوای بەستنی یەكەمین رێكەوتنامەی نێوان ئێران و بەریتانیا تا كوتایی ساڵی ١٨٦٤ هێلی تلگراف لە رێگەی ئوقیانوسی مدیترانە بۆ خانەقین، كرمانشا، هەمەدان، بوشەهر، ئەسفەهان، شیراز ڕاكێشرا، هەروەها راكیشانی هێلێكی تر لە باكوری ئێران لە رێگەی قەفقاز دەستی پێكرد، هەروەها رێكەوتنامەیەكی تر لە ٢٣ تشرینی دووەمی ١٨٦٥ بۆ راكێشانی هێلی دووەمی تلگراف تایبەت بە ئەوروپا لە نێوان هەردوو دەوڵەت بەسترا و نزیكەی پەنجا كەس لە بەریتانیەكان بەرپرسی ئەو هێلە بوون كە بە پێی رێكەوتنی پێشوو ماوەیەی كاركردنیان لە (٥) مانگ بۆ(٥) ساڵ درێژ كرایەوە و بەشی ئێران لە داهاتی ئەو هێلە (٣٠٠) هەزار تومەن بوو و گفتوگۆكانی ناوخۆیی بەخۆرایی بوو، بە پێی رێكەوتنامەكە دوای كۆتایی هاتنی ماوەی جیاوگەكە هەموو هێل و ستون و باڵەخانەكانی تایبەت بەم پرۆژەیە دەبێتە موڵكی دەوڵەتی ئێران، رێكەوتنامەی

سێیەم تایبەت بەهێڵی تلگراف لە ساڵانی (١٨٧١- ١٨٩٥) لە نێوان میرزا سەعیدخان وەزیری دەرەوە و نوێنەری بەریتانیا رونالد تۆمسون وژاو کرا، بە پێی رێکەوتنامەکانی راکێشانی هێلی تلگرافی لە نێوان ئێران و بەریتانیا رێکەوتنامەی یەکەم تایبەت کرا بۆ گفتوگۆکانی ناوخۆیی ئێران و دوو رێکەوتنامەکەی تر بۆ گفتوگۆکانی لەگەڵ دەرەوەی ئێران تەرخانکران (جمالزادە، ١٣٧٦: ١١٢).

بەندەری بوشەهر بە هۆی گرنگی شوێنەکەی لە ژێر چاودێری و سەرپەرشتی ئەندازیارە بەریتانیەکان چەندین هێلی تلگرافی پێداتێپەریوە، هەروەها چارلز ئالیسون باڵوێزی بەریتانیا لە رێگەی کرینی زەوی و پێدانی بری (٦٠٠) هەزار لیرە ساڵانە بە حکومەت بە مەبەستی جێگیرکردنی بەرپرسانی سیاسی بەریتانی لە تلگرافخانەکان بریاری دامەزراندنی چەندین نوسینگەی تلگرافخانەی لە شارەکانی تاران، ئەسفەهان، شیراز، بوشەهر و بەندەرەکانی باشوری خستە بواری جێبەجێکردن، لەم سۆنگەیەوە بەریتانیا بەهۆی گرنگی لایەنی سیاسی و کۆمەڵایەتی تلگرافخانەکان و بۆ پارێزگاریکردنیان هەڵسا بە دامەزراندنی کونسولگەری لە شارە جیاوازەکان(مهدوی، ١٣٧٥: ٧٥-٧٦-٢٨٩). ئەمەش بووە هەنگاوێک بۆ جێبەجێ کردنی ئامانجەکانی لە ئێران.

جێگەی ئاماژە پێکردنە تلگرافخانەی بوشەهر لە دوو بەشی جیاواز بە گوێرەی ناوچە دیاریکراوەکان چالاکییەکانیان ئەنجامداوە، یەکەمیان هێڵی تلگرافی هند و ئەوروپا کە بە (سیم ئینگلیزی) ناسرا بوو، هێڵی دووەم(سیم ئێران) کە هێڵی تلگرافی ئێران بووە کە هەردوو بنکە سەر بە بنکەی سەرەکی هێڵی تلگراف لە شاری ریشەهر لە(باشوری بوشەهر) بووە (لوریمر، ١٣٩٤: ٣٦).

شایانی باسە گرینگی راکێشانی هێڵی تلگراف لە ناوچە جیاوازەکانی ئێران بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا شوێنی تایبەتی خۆی هەبووە، بە شێوەیەک تلگرافخانەکان بوون بە بنکەیەکی سیخوری و گواستنەوەی زانیارییەکان کە ئەمەش شوێن پێی ئەو وڵاتەی لە ئێران بەهێزتر کرد.

٦- جیاوگی لاتاری

ناسرەدین شا لە ماوەی سێیەمین گەشتی بۆ ئەوروپا و لە کاتی مانەوەی لە ئەسکەتلەند، میرزا مالکم خان لە ساڵی ١٨٨٩ بەپێدانی (١٠٠٠) لیرەی زێر توانی جیاوگی لاتاری بۆ کەسایەتیەکی فەرەنسی (بوزیک دۆکاردوال) سکرتێری باڵوێزخانەی ئێران لە لەندەن دەستەبەر بکات، لە راستیدا مالکم خان خاوەنی راستەقینەی جیاوگەکە بوو تەنها رێکەوتنامەکە بەناوی

دۆکاروال تۆمار کرا بۆ ئەوەی لە ئەگەری هەر پێشهات و دژایەتیەک لە لایەن ئێران بەرامبەر جیاوگەکە ئەوە خاوەنەکەی ئێرانی نەبێت بۆ ئەوەی جیاوگەکە بە ئاسانی هەڵنەوەشێتەوە، و شا دوای پێدانی ئەو جیاوگە بە مالکم خان رایگەیاند تا ئەو کاتەی لە گەشتی ئەوروپا دەگەرێتەوە بۆ کەسی تر نەگوازرێتەوە (تیموری، ١٣٦٢، ١٠٨- ١٠٩)، بەڵام هەر زوو مالکم خان بۆ قازانجی زیاتر جیاوگەکەی بە کۆمپانیای ئینگلیزی – ئاسیایی کە میکائیلی برای یەکێک لە بەرێوەبەرانی ئەو کومپانیایە بووە و پاڵپشتی لێکردووە بە پێشەکی (٢٠) هەزار لیرە فرۆشت، جیاوگی لاتاری وەکو پەڵەیەک لەسەر ژیانی سیاسی میرزا مالکم مایەوە گشت ماف و جیاوگی تایبەت بەم جیاوگە بۆ ماوەی (٧٥) ساڵ بەناوبراو دراوە (رایت، ١٣٦٨: ٢٩٤-٢٩٧).

هەر چەندە بەپێی رێکەوتنامەکە ئێران دەیتوانی لە رێگەی بەرپرسانیەوە بەدواداچوون بۆ کاروباری جیاوگی لاتاری بکات، بەڵام سەدری ئەعزەم میرزا عەلی ئەسغەر ئەتابەک (ئەمین سوڵتان) هەوڵیدا لە رێگەی فتوای زانا و پیاوە ئاینییەکان و رەزامەندی شا رێکەوتنامەکە لە ١٨ کانونی یەکەمی ١٨٨٩ هەڵبوەشێتەوە و هەواڵی هەڵوەشانەوەی رێکەوتنامەکە کاتێک لە رێگای وەزیری دەرەوە میرزا عەباس خان قەوام ئەلدەولە گەیشتە مالکم بەر لە تۆمارکردنی هەواڵی رەتکردنەوەکە جارێکی تر جیاوگەکەی بە پێشەکی (٢٠) هەزار لیرە بە کۆمپانیایەکی تر بە ناوی سەرمایەگوزاری ئێران دەفرۆشێت (تیموری، ١٣٦٢: ١٠٨- ١٠٩) و کاتێک هەواڵی هەڵوەشانەوەی جیاوگەکە لە رۆژنامەی تایمز لە لەندەن بڵاوکرایەوە مالکم خان ئەوەی رایگەیاند کە مامەڵەی فرۆشتنەکە پێش گەیشتنی هەواڵی هەڵوەشانەوەی جیاوگەکە ئەنجامدراوە بۆیە ناکرێ هەڵبوەشێتەوە، بەمەش کریارەکان لە رێگای باڵوێزخانەی بەریتانیا لە تاران داوای قەرەبوو کردنەوە یاخود پەشیمان بوونەوە لە رەتکردنەوەی جیاوگەکەیان کرد، لە لایەکی تر بە هۆی بێ بەڵێنی مالکم خان لە پێنەدانی بری (٢٠) هەزار لیرە بە سەدری ئەعزەم میرزا عەلی ئەسغەر تورەیی ناوبراوی لێکەوتەوە و بۆیە هەوڵی دا لە رێگای وەزارەتی دەرەوە جەخت لە مالکم بکات بۆ گەرانەوەی پارەکە هەرچەندە مالکم وەکو جاری پێشوو دوپاتیکردەوە کە مامەڵەی فرۆشتنەکە بەر لە هەڵوەشانەوەی جیاوگەکە بووە، بەهۆی سەرپێچی مالکم لە ١٦ی ئاداری ١٨٩٠ بریاری دوورخستنەوەی لە پۆستەکەی درا، هەروەها رێگریکردن لە بەکارهێنانی نازنازەکانی کە ئەو بریارەش لە رۆژنامەکانی لەندەن بڵاوکرایەوە (اصیل، ١٣٨٤: ٢٦).

محەمەد عەلی خان وەکو باڵوێزی نوێی ئێران لە لەندەن دەست نیشانکرد و لەسەر داوای ناسرەدین شا هەوڵیدا لەو کارە تەنها مالکم خان گوناهبار بکرێت بە شێوەیەک کە ئێران لە هیچ بارودۆخێک ناچار بەقەرەبووکردنەوەی کریارەکان نەبێت، و راوێژکاری بالوێزخانە (سر والتر فیلیمۆر ـ Sir walter Phillimore) رایگەیاند قەرەبوو کردنەوەی هەڵوەشانەوەی جیاوگەکە لە

ئەستۆی مالکم خانە، بەمەش ناسرەدین شا و محەمەد عەلی خان هەوڵیاندا لە رێگای کریارەکان لە ١٨٩٢ سکاڵا لەسەر مالکم خان تۆماربکەن (رائین، ١٣٥٣: ١٠٢-١٠٧)، بەڵام مالکم هیچ شوێن پێی لە دوای خۆی جێنەهێشتبوو بەمەش دوای چەندین دانیشتنی دادگا لە ئاداری ١٨٩٣ بە هۆی نەبوونی بەڵگەی پێویست لەسەر تۆمەتبارکردنی ناوبراو دادگاییەکە بێ دەرئەنجام کۆتایی هات و کریارانی جیاوگەکە نەیانتوانی هیچ پارەیەک وەربگرنەوە و بابەتەکە داخرا (ولایتی، ١٣٧٢: ٣٢٨-٣٣٩).

جێگای ئاماژەیە (ئیدوارد براون) رۆژهەڵاتناس و رێکخەری کاروباری سیاسی لە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا دوای دوورخستنەوەی مالکم لە پۆستەکەی کە پێشتر ئاشنایەتیان هەبوو زیاتر لە جاران چاویان بە یەکتر کەوتووە، بروان لەو کێشەیە مالکم خان بە بێ تاوان دەردەخات و لە ماڵی مالکم خان لە گەڵ جەمال الدین ئەفغانی ئاشنا دەبێت، براوان هەوڵیدا هەردوو یاخیبوو لەرێگەی وتار و بانگەشەکانیان لە دژی ناسرەدین شا و سەدر ئەعزەم کار بکەن و دواتر نوسینەکانیان لە چەندین ناوچەی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و چەندین ناوچەی ئەوروپی بڵاوکرانەوە، دوای بڵاوبوونەوەی نوسینەکانیان لە تاران سەدری ئەعزەم دوای رەزامەندی ناسرەدین شا لە رۆژنامەکانی (ئێران، ئیتلاع لە تاران و ئەختەر لە ئیستامبول) وەڵامی وتارەکانیانی دایەوە، مالکم خان و جمال الدین ئەفغانی وتارەکانیان لە رۆژنامەکانی (قانون، عروة الوثقى، ضياء الخافقين) لە لەندەن و پاریس بڵاو دەکردەوە بە تایبەتی لە رۆژنامەی قانون(لە لەندەن لە٢٠شوباتی ١٨٩٠ تاکو ١٨٩٨ لە لایەن مالکم خان چاپکراوە) کە رۆڵی سەرەکی گێراوە، هەروەها براوان چەندین وتاری لە گۆڤاری ئاسیایی (مجله آسیایی) و چەندین رۆژنامەی تری لە لەندەن بڵاوکردەوە. بەشێوەیەکی گشتی جیاوگی لاتاری و هەڵوەشانەوەی وایکرد مالکم خان و شا بەپێنوسەکانیان دژایەتی یەکتر بکەن (رائین، ١٣٥٣: ١٠٩-١١٠). جێگای ئاماژەیە کاتێک مالکم خان لە دژایەتی کردنی شا و سەدری ئەعزەم هیچی دەست نەکەوت بەمەش نامەیەکی ئاشتی خوازی بۆ ئەمین ئەلسوڵتان دەنێرێت (صفایی، ١٣٤٩: ٤٩)، و ناوبراویش دوای رەزامەندی شا پێشنیاری باڵوێزخانەی ئیتالیای بۆ کرد بەڵام مالکم بە پێشنیارەکە رازی نابێت و دووبارە هەمان هەڵوێستی پێشووی لە دژیان وەرگرتەوە (صفایی، ١٣٤٩: ١٣٣-١٣٥).

جێگای ئاماژە پێکردنە ناسرەدین شا کاتێک بە هۆی نەگونجانی جیاوگی لاتاری لەگەڵ شەریعەتی ئیسلام و نارەزایی خەڵک بریاری هەڵوەشانەوەی جیاوگەکەی دەرکرد، مەبەستی دوور خستنەوەی مالکم لە پۆستەکەی نەبووە بەڵکو بە هۆی سەرپێچی کردنی ناوبراو لە

بریاری شا و شاردنەوەی تلگرافەکە بە مەبەستی فرۆشتنی دوبارەی جیاوگەکە بریاری لەکار لادان و وەرگرتنی نازناوەکانی لە لایەن شا دەرکرا.

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە دەگەین بەم ئەنجامانەی خوارەوە :

١- ئیران بە هۆی هەڵکەوتەی شوینی جوگرافی لە رووی سیاسی و ئابووری تایبەتمەندی خۆی هەبووە، کە ئەمەش ببووە فاکتەرێکی کاریگەر لە سەر پەیوەندییە دەرەکیەکان .

٢- ململانێی نێودەوڵەتی بۆ بەرجەستەکردنی دەستکەوتە سیاسی و ئابوریەکان لە ئیران پێگەی ئەو وڵاتەی بەهێز کرد بە تایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم.

٣- بەریتانیا بۆ پاراستن و پارێزگاری دەسەڵاتەکانی لە رۆژهەلاتی ناوەراست بە تایبەتی لە هیندستان هەوڵی دەدا لە رێگای پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئیران دەستەبەر بکات و لە هەندێ کاتدا ویستەکانی ئیرانی جێبەجێ دەکرد .

٤- سیاسەتی ناسرەدین شا لە رووی پێدانی جیاوگەکان بە بەریتانیا دەسەڵاتی ئەو وڵاتەی لە ئیران زیاد کرد و نارەزایی ناوخۆیی بە دوای خۆیدا هێنا کە ئەمەش کاریگەری کردە سەر پەیوەندییەکان .

٥- ئیران بە هۆی پەیوەندیەکانی لەگەڵ بەریتانیا توانی لە هەندێ بواردا پێشکەوتن بە خۆوە ببینێت دیاترینیان راکێشانی هێلی تلگراف و کردنەوەی بانکەکان .

٦- کردنەوەی ئیران لەگەڵ وڵاتانی ئەوروپا بە تایبەتی لەگەڵ بەریتانیا لە سەر بنەمای بەرژەووندییە هاوبەشەکان و بەستنی چەند پەیماننامە و رێکەوتن لە نێوانیان .

ملخص البحث

العلاقات الايرانية البريطانية فى عهد ناصرالدين شاه ١٨٤٨-١٨٩٦

تكتسب العلاقات بين إيران وبريطانيا من ١٨٤٨ إلى ١٨٩٦ أهمية سياسية واقتصادية خاصة لأنه خلال هذه الفترة تمكنت بريطانيا من تحقيق العديد من امتيازات السياسية والاقتصادية التي استفادت منها في المجالات السياسية والعسكرية والاستراتيجية ، خاصة في صراعاتها مع روسيا. اعتبرت نفسها منافسة في تحقيق مصالحها في إيران والمنطقة ، فضلا عن

أهمية إيران الجغرافية وقربها من الهند ، مقر القوة البريطانية في الشرق الأوسط. ظل دور بريطانيا في القضاء على الثورات الإيرانية الداخلية التي هددت مصالحها دون تغيير حتى نهاية عهد ناصر الدين شاه. الصراع بين روسيا و بريطانيا فى ايران وجهودهما لتعزيز سلطتهما و كان تحقيق مصالحهم سبباً مباشرا لتعزيزهم و تدخلهم فى شؤون ايران الداخلية و الخارجية.

Abstract

The relationship between Iran and British ١٨٤٨-١٨٩٦

A research about the political - Economic

The relations between Iran and Britain in ١٨٤٨-١٨٩٦ have a special political and economic importance because during this period Britain was able to achieve many political and economic differences that benefit from it in the political, military, and strategic fields They have observed it especially in its conflicts with Russia, which it views as a competition in advancing its interests in Iran and the area , as well as Iran’s importance in terms of geographical position and its proximity to India, which is a place It was the British authority in the Middle East. Also, Britain's role in eliminating iran's internal revolutions that threatened its interests remained unchanged until the end of Nasreddin Shah's reign.

The conflict between Russia and Britain in Iran and their attempts to establish power and more getting their interests were the direct reason for their strengthening and interfering in iran's internal and external affairs.

Keywords: Qajar, Nasir Al-Din Shah, British, Agreement, Political, Economic.

لیستی سەرچاوەکان:

سەرچاوە بە زمانی فارسی

- آبادیان، حسین، اندشیه دینی جنبش ضد رژی، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ١٣٧٦.
- احتشام السلطنه، میرزا محمودخان، خاطرات احتشام السلطنه، انتشارات زوار، تهران، ١٣٦٧.
- آدمیت، فریدون، شورش بر امتیازنامه رژی، تهران، انشارات پیام، ١٣٦٠.
- اصفهان کربلایی، حسن، تاریخ دخانیه، به کوشش. موسی نجفی و رسول جعفریان، تهران، ١٣٧٧.
- اصفهان کربلایی، حسن، قرارداد رژی، تهران، مبارزان، ١٨٩٠.

- اصیل، حجت الله، میرزا مکم خان ناظم الدوله و نظریه پردازی مدرنیته‌ی ایرانی، تهران، کویر، ۱۳۸٤.
- اعتماد السلطنه، محمد حسین خان، خلسه یا خواب نامه(بی جا)، (بی تا).
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، خلسه(مشهور به خوابنامه)، کوشش. محمودکتیرایی، بی جا، بی تا.
- افشار، پرویز، صدراعظمهای قاجاریه، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳۷۲.
- امین الدوله، فرخ خان، مجموعه اسناد، به‌کوشش کریم اصفهانیان و قدرت الله روشنی، تهران، دانگشاه تهران، ۱۳٤٦.
- انصار، مصطفی، تاریخ خوزستان(۱۸۷۸-۱۹۲۵)، دوره خاندان کعب و شیخ خزعل، ترجمه:محمد جواهر کلام، تهران، انتشارات شایگان، ۱۳۸٤.
- بامداد، مهدی (۱۳٦۲)، شرح حال رجال ایران، تهران، گلشن.
- بختیاری، حسین بژمان، تاریخ پست وتلگراف وتلفن، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۲٦.
- براون، ادوارد، انقلاب مشروطیت ایران، ترجمه: مهر قزوینی، تهران، کویر، ۱۳۷٦.
- پور، یحیی آرین، از صبا تا نمیا، تهران، انشتارات جیبی، ۱۳۵۷.
- تقوی، مهدی، اقتصاد کلان، تهران، انشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۸٤.
- تیموری، ابراهیم، تحریم تنباکو، تهران، کتابهای جیبی، ۱۳۵۸.
- تیموری، ابراهیم، عصر بی خیری یا تاریخ امتیازات در ایران، تهران، اقبال، ۱۳٦۳.
- جمالزاده، سید محمد علی، گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران، تهران، بنیات موقوفات محمدافشار، ۱۳۷٦.
- جن راف، کارثویت، تاریخ سیاسی اجتماعی بختیاری، ترجمه: محراب امیری، تهران، سهند، ۱۳۷۳.
- چارلز عیسوی، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه: یعقوب آژند، تهران، گستره، ۱۳٦۹
- دلاوری، ابو الفضل، ایران در عصر قاجار، مندرج در حدیث انقلاب، جستارهایی در انقلاب اسلامی ایران، مجموعه مقالات، تهران، انشتارات بین المللی الهدی، زمستان ۱۳۷۷.
- دیولافوا، ژان، سفرنامه خاطرات کاوش های باستان شناسی شوش ۱۸٦٦- ۱۸۸٤، ت: ایرج فره‌وشی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳٦۹.
- رایت، دنیس، ایرانیان درمیان انگلیس ها، ترجمه: مریم امامی، تهران، نشرنو، ۱۳٦۸
- رائین، اسماعیل، میرزا ملکم خان زندگی وکوشش های سیاسی او، تهران، مطبوعات صفیعلیشاه، ۱۳۵۳.

- رمضانی، عباس، معاهدات تاریخی ایران، تهران، ترفند، ۱۳۸٦.
- رودسری، منیره ربیعی، بانک وبانکداری درایران، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۸۱.
- ساسانی، احمد خان ملک، دست پنهان سیاست انگلیس در ایران، تهران، بابک، ۱۳٦۲.
- سایکس، سرپرسی، تاریخ ایران، ترجمه: محمد تقی فخرداعی گیلان، ج۲، تهران، انشتارات علمی، ۱۳٦۲.
- سیاح، محمد علی بن محمد رضا، خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف وحشت، تصحیح: سیف الله گلکار، بهکوشش حمید سیاح، تهران ، ابن سینا، ۱۳٤٦.
- شاملو، حبیب الله، تاریخ ایران از ماد تا پهلوی، تهران، ب.ت.
- شاهدی، مظفر، تاریخ بانک شاهنشاهی ایران، گوشه های از روابط سیاسی واقتصادی ایران وانگلستان ۱۹۵۲ - ۱۸۸۸، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۷.
- شیرازی، میرزا غلا حسین خان افضل الملک، افضل التواریخ، به تصحیح منصوره اتحادیه و سیروس سعدونیان، تهران ، نشر تاریخ ایران، ۱۳٦۰.
- صفایی، ابراهیم، اسناد نو یافته، بی جا، ۱۳٤۹.
- طاهری، ابوالقاسم، تاریخ روابط بازرگانی و سیاسی ایران و انگلستان، تهران، انتشارات انجمن اثار ملی، ۱۹٤۷.
- طباطبایی، محمد محیط، نقش سید جمال الدین اسد آبادی در بیداری مشرق زمین، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۵۰.
- عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۵.
- فسائی، حاج میرزا حسن حسینی، فارسنامه ناصری، تصحیح و تحشیه از منصور رستگار فسایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳٦۷.
- کاظم زاده، فیروز، روس و انگلیس در ایران(۱۸٦٤-۱۹۱٤)، ترجمه: منوچهر امیری، تهران، اموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱.
- کسروی، احمد، تاریخ پانصد ساله خوزستان، تهران، انتشارات کوتنبرگ، ۱۳٦٦.
- لوریمر، جان گوردون، سواحل خلیج فارس، تهران، ابادبوم، ۱۳۹٤.
- محمود، محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران وانگلیس در قرن نوزدهم، تهران، نشراقبال، ۱۳٦۷.
- ملک زاده، مهدی، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران، کتابخانه سقراط، بی تا.
- ناطق، هما، بازرگانان در داد و ستد با بانک شاهی و رژی تنباکو، تهران، توس، ۱۳۷۳
- نجاتی، محمد رضا، تحریم تنباکو، تهران، موسسهی انشتارات فراهانی، ب.ت.

- نصر، سيد تقى، ايران در برخورد با استعمارگران ـ از آغا قاجار تامشروطيت، تهران، شركت مولفان، مترجمان ايران، بهار، ١٣٦٣.
- ولايتى، على اكبر، تاريخ ايران دردوره ناصرالدين شاه، تهران، مؤسسه چاپ وانتشارات وزارت امور خارجه، ١٣٧٢.

سەرچاوە بە زمانی عەرەبی

- صالح المشهدانى، خليل ابراهيم، العلاقات البريطانية الايرانية١٨٥٧-١٩٠٧، دار و مكتبة عدنان، بغداد، ٢٠١٥.
- احمد، كمال مظهر، دراسات فى تاريخ الحديث و المعاصر، مكتبة اليقظة العربية، بغداد، ١٩٨٥.

گۆڤار

- أكبرى، مرتضى و ناصرى، اكرم، بررسى رويكرد سياسى ـ نظامى انگلستان در خوزستان و مواضع دولت ايران در قبال آن در عصر قاجاريه، فصلنامه علمى، ترويجى مطالعات تاريخ انتظامى، سال سوم، شمار (٩)، تابستان، ١٣٩٥.
- طوسى، رضا رئيس، استراتژى زمين هاى سوخته، عين الدوله، انگليسها وعمران خوزستان، تهران، مجله تاريخ معاصرات ايران، شماره(١)، ١٣٧٦.
- نورى، حسين، خوب يا بد سپهسالار، پژوهشگاه علوم انسانى ومطالعات فرهنگى، شماره(٢٨)، ١٣٨٣.
- الخطيب، مصطفى عقيل، ثورة تحريم التبغ فى ايران"التنباكو" ١٨٩٠-١٨٩١، مجلة، كلية الانسانيات و العلوم الاجتماعية، ع(١٨)، جامعة قطر، ١٩٩٥.
- السامرائى، نورى عبدالبخيت، الصراع الروسى البريطاني في ايران عشية الحرب العالمية الأولى، الخليج العربى"مجلة"، السنة(١٤)،، مج(١٨)، ع(٣-٤)، جامعة البصرة، ١٩٨٦.

سەرچاوە بە زمانی ئینگلیزی

Algar, Hamed, Religin and State in Iran ١٧٨٥-١٩٠٦, Losangless, ١٩٦٩.

Charls, Isswai, The Economic history of Iran١٨٠٠-١٩١٤.

Wright, Denis, The English Amongst the Persia, London, ١٩٧٧.